

Azərbaycan ədəbi dilinin ümum-xalq dili əsasında formalaşması dövrünün ilk mərhələsini (XIII-XIV əsrlər) Nəsimi yaradıcılığı yekunlaşdırır. Onun fəaliyyəti ilə ədəbi-bədii dil özünün tarixi gücünü bütünlüklə nümayiş etdirir. Azərbaycan dilinin formalaşdığı bir dövrdə yaşayıb-yaradan Nəsimi ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərini əks etdirmiş, onun sabitləşməsinə, inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. “Şair zamanəsinin irəli sürdüyü problemləri həll etmək təşəbbüsündə olmuş, ədəbi dilə xas olan keyfiyyətləri gözləmiş, xalq dili ilə özündən əvvəlki yazı dili arasında bir vəhdət yaratmış, onların vahid ədəbi normada birləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır,” (C.Qəhrəmanov. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı 1970. Səh.10) Nəsimi leksikası üzərində geniş tədqiqat işi aparmış Cahangir Qəhrəmanov belə bir faktı bir daha təsdiq edir ki, “dilimizin milli xüsusiyyətini, onun orijinallığını özündə mühafizə edən leksik vahidlərin əksəriyyəti birinci növbədə feillərdən ibarətdir. Nəsimi leksikasında əsas yer tutan feillər öz mənə xüsusiyyətlərinə görə müasir dilə uyğun gəlir.” “İ.Nəsiminin əsərləri klassik fəlsəfi şeir dilimizin tipik nümunəsidir. Onun əsərlərində alınma sözlər işlənsə də, klassik poeziya dilində

gözünün altına.”

Bəzi əsərlərdə “gərçi” sözünə də rast gəlinir. Amma bu söz “əgər” bağlayıcısının işlənmə forması deyil. “Gerçək”, “həqiqətən” sözlərinin işlənmə formasıdır. Hal-hazırda “gərçi” sözü türk dilində işlənməkdədir, Məs:

“Surətdə gərçi adı bəşərdir Nəsiminin

Mənində gör ki, zati-mütəhhar degilmidir?” (Həqiqətən, insanın həm zahir, həm də daxili gözəlliyi bir-biri ilə vəhdət təşkil edir.) “Ki” bağlayıcısının bir cür işlənmə formasına təsadüf olunur: “kim”

“Eşqə düşənlər bilir həm yenə eşqin qədrini

Ol aşiq aşıqmidir kim, olmadı rüavayi-eşq” və s.

“Üçün” qoşmasının bir cür işlənməsinə rast gəlinir: “içün” və “çün”

İçün;

“Siyahdıl gözlərin qan tökmək içün

Çəkibdir tiğini mənəndi-cəllad.” və s.

çün;

Əmr çün gəldi bəşərətlər bizə
Min həbibin indəhü elmül-kitab” və s.
“Çünki” bağlayıcısının işlənmə forması olan “çün” ilə “üçün” qoşma-

Sözə artırılan şəkilçi axırncı hecanın saitina uyğun olmur. Yəni, ahəng qanunu gözlənilmir.

“Payəndə degil dövləti, ey xacə, cahanın
Əsbabına aldanma, gəl andan güzər eylə

Bütün nümunələrdən aydın görünür Nəsimi, ana dilində bariz qəzəllər yazmışdır. Ə. Dəmirçizadə göstərir ki, Nəsiminin Azərbaycan sözlərindən istifadə etməsinin mahiyyətindən bəhs edərkən belə bir faktı da göz önünə gətirir. “onun əsərlərində Azərbaycan sözləri nitq hissələri baxımından da zəngindir. Bu əsərlərdə feillərlə yanaşı isimlər, sifətlər, saylar, əvəzliliklər hətta köməkçi nitq hissələrinə mənsub sözlər də mənə incəliklərini ifadə etmək üçün müxtəlif qrammatik vasitələrlə formalaşdırılmış vahidlər halında rəngarəng üslubi məqamlarda işlənilmişdir.” (3/ səh. 149). Məsələn:

*Qaşü kiprik yeddi oldu saçıyla
Həqq kitabı uş bu babdan açıla
Munca huyü hayü, munca bu
Üç arıx oğlanımiş içi quru*

Nəsimi, şimal-şərq bölgəsində Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Əsərlərində işlətdiyi ahəng qanunun pozulma halları, g<y əvəzlənməsi, -ubən, -übən feili bağlama şəkilçisi şimal-şərq dialektinə xas olan xüsusiyyətdir. Tofiq Hacıyevin qeyd etdiyinə görə, “Nəsimi dilini xalq dilinə yaxın edən başqa bir cəhət də əsərlərində xalq dilindən gələn məsəl və atalar sözlərinin geniş şəkildə işlənməsidir: Sınuqa vacib degildir munca atmaq daşlar= yıxılana balta vurmazlar.” (Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi 1 səh. 217) Bundan başqa o, Nəsiminin türkcə olmasını daha iki faktla əlaqələndirir. Birincisi, XIII əsrdə ərəb, fars dillərinin mənşəsinə çıxmağın coşqunluğ əhvalı hələ də qalırdı, hələ M. Kaşğari milliyətçiliyi ilə əlaqə üzölməmişdi. İkincisi, Nəsimi ideya yayırdı, dili canlı danışmış türkcəsinə uyğun olmalıydı. Şeirini yazanda Nəsimi bunu düşünürdü ki, o, öz şeirlərini filosoflar üçün yox, geniş xalq kütləsi üçün yazır. Nəsimi dili sonradan yazılan anadilli əsərlər üçün münbit zəmin rolunu oynayır.

İmadəddin Nəsiminin əsərlərində səs tərkiblərinin dəyişməsi

xəlqi qat kimi işlənir.” (T. Hacıyev “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi 1 səh.227) Qeyd olunanlardan aydın görünür ki, Nəsiminin anadilli əsərləri dilimizdəki səs dəyişmələrini öyrənmək üçün əsas mənbə kimi istifadə oluna bilər. Aparacağımız tədqiqatda İ.Nəsiminin anadilli əsərlərindən istifadə etməklə səs tərkiblərində olan dəyişmələri görəcəyik. “O” əvəzliyinin işlənmə formaları. İ. Nəsiminin anadilli əsərlərində “o” əvəzliyinin bir cür işlənmə formasına rast gəlinir: “ol”.

“Hər kim ki, tövhhid əhlidir, ol didu vadid əhlidir,

Ruzi-əzəldən to əbəd istər kəmalimüntəha.” və s.

İşarə əvəzliyi olan “bu”, biz bilirik ki, Türk dilində “şu” kimi də işlədilir. Amma Nəsiminin əsərlərində “şu”nun “şol” kimi işləndiyini görürük.

Şol:

Kirpiyin nəvək oxudur, qaşların
çaçı kəman Uğramaz aşiqdən özgə
şol özün peykanına və s.

“Ki” bağlayıcısının “kim” formasında işlənməsinə rast gəlinir:

“Aşiq bəla yolunda gərək kim, hamul ola Məşuqədən ana nə gəliresə, qəbul ola.” və s. Bir çox şeirlərində müasir zamanda işlənmə formasına da rast gəlinir:

“Cəhd edərim ki, alinə könlümü verməyim, vəli Həm bilirəm ki, aqibət alina könlüm alına”

“Əgər” bağlayıcısının iki cür işlənməsi İ. Nəsiminin əsərlərində özünü göstərir: “gər” və “əgərçi”

Gər ;

“Şol ləbi şirine, yarəb, gər şəkər dərsəm, nola? Şol günəşi tələtli aya gər qəmərsərsəm, nola?”

Əgərçi;

Kimşə əgərçi istəməz düşməgi
fitnəyə, vəli

Şükr edirəm ki, düşmüşəm alə

sinin işlənmə forması olan “çün” səhv salınmamalıdır. Bunlardan hansının işləndiyini bilmək üçün həmin beytin mənası düzgün açılmalıdır.

“İlə” qoşmasının “ilən” kimi işlənməsinə görürük. Amma bir fakt da qeyd olunmalıdır ki, bu hal İ.Nəsiminin əsərlərində çox az rast gəlinir.

“Barmaq” ilan göstərirlər kim, üzündür qılbağah
Ol şəhadətdən dönübdür küfri-iman sizlərə.”

“İsə” bağlayıcısının bir cür işlənmə forması var: “isən”

“Qaşu yayını qurmuş, qanın tökər billah,
İnanmaz isən baxgil qolları boyasına.”

“Çünki” bağlayıcısının üç növ işlənmə forması var ki, bunların üçünə də İ.Nəsiminin əsərlərində rast gəlinir: “çün”, “çün kim” və “çü”

“Çün”

Xəstə Nəsimi, yarın əhvalını sormaz,
Sormağına çün gəlməz, bari gələ yasına.

“Çün kim”

Canı, cahanın sənəsin neylər Nəsimi xəstədir
Səndən müdam əhsan umar, çün kim, gədədir binəva.

“çün”

Qalü bəladan yar ilə qövlü çü qıldın, ey könlü,

Qövlündə sadıqdır ki, mən inanmışam iqrarına. Nəsimi dili 70-80% xalq dilinə əsaslanmışdır. Əgər biz Nəsiminin əsərlərinə müqayisəli-tarixi metod tərəfindən baxsaq onu da qeyd etməliyik ki, onun şeirlərində xalq dilinə mənsub şəkilçi

Olan gil şəkilçisi də işlənilir. Məmmədəğa Şiraliyev özünün “Azərbaycan dialektologiyasının

əsasları kitabında qeyd etmişdir ki, “-qıl, -gil şəkilçisi mənə etibarlı ilə “qıl” feilindən əmələ gəlmişdir. “Qıl” feili get-gedə öz müstəqil mənə və vurğusunu itirmiş və nəhayət, sözə bitişərək əmr şəkilçisinə çevrilmişdir. Bu şəkilçilərə türk dillərinə aid bir sıra qədim yazılı abidələrdə rast gəlinir.(səh. 191)” Qədim yazılı abidə kimi İmadəddin Nəsiminin əsərlərindən misal gətirmək olar.

“Yarın lıqasını istəgil, canını vergil vəslinə

Kim, şol nigara, çox degil, sən qalma dünya varına.”

Müasir dövrdə dialekt və şivələrində -qıl-gil şəkilçisi [-qınan], [ginən] kimi işlənir. Əsasən

şimal-şərq dialektində geniş istifadə olunur. [M. Şiraliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Səh.191). Yuxarıdakı beytdə bir məqam da diqqəti çəkir ki, o da “deyil” əvəzinə “degil” sözünün işlənməsidir. M.Şiraliyevin qeyd etdiyinə görə, “1936-cı ilə qədər ədəbi dildə söz ortasında “g” səsinə, 1936-cı ildən sonra “y” səsinə üstünlük verilmişdir. Buna görə də y>g hadisəsindən danışarkən bu gün ədəbi dildə tətbiq olunan orfoqrafiya qaydaları nəzərə alınmışdır” (Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Səh.86) İ. Nəsiminin əsərlərində tək-cə “degil” sözü ilə yox, bu kimi bir çox sözlə qarşılaşırıq. Məs; dəgmə, gögün, ürəgim, gərçəgin və s. Ədəbi dildə işlənməyə də, g<y əvəzlənməsi hələ də dialekt və şivələrimizdə işlənməkdədir. Əsasən, şimal-şərq dialektində istifadə olunur. Nəsimi şeirlərində “-ubən”, “-übən”, “-übennarı” feili bağlama şəkilçilərinin işləndiyini də görürük:

“Daş *alubəni* dilbər, könlüm şişəsin atar
Qarşu tutaram, şişə bilməm qala ya sina.”
Onun poeziyasında bir məqamı da görürük.